

**ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ПРОДОВОЛЬЧОГО ПОПИТУ В УКРАЇНІ:
ХАРЧОВІ ТРАДИЦІЇ ТА ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ***Саблук Г. І., с.н.с.**Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки» НААН, Київ, Україна
ORCID 0000-0002-7827-3944*<https://doi.org/10.31073/foodresources2020-14-29>

Предмет дослідження – науково-методичні та практичні засади щодо формування продовольчого попиту. **Мета статті** – на основі ретроспективного аналізу обґрунтувати вплив національних традицій та гендерних особливостей на формування споживчого продовольчого попиту в сучасних умовах. **Методика дослідження.** За допомогою прийомів абстрактно-логічного методу і методу узагальнення визначено основні тенденції розвитку агропродовольчого виробництва, здійснено аналіз гендерних проблем як актуального питання сьогодення, що є одним з основних у забезпеченні розвитку суспільства. **Результати дослідження.** На основі вивчення і узагальнення теоретичних здобутків вітчизняних науковців, які досліджували проблеми формування споживчого попиту на харчові продукти, обґрунтовано роль жінок як основного індивіда гендерного потенціалу агропродовольчого виробництва, що зберігає і втілює національні харчові традиції у формуванні сучасного споживчого попиту на продовольство. Зроблено акцент на тому, що розвиток аграрної політики має відбуватися з урахуванням гендерної рівності, зокрема активнішого залучення жінок до участі в процесі прийняття управлінських рішень, а також надання доступу до встановлених нових пріоритетів в системі фермерських господарств, де вони стають головними діючими особами. Зазначено, що подолання гендерної нерівності та розширення уповноваженості сільських жінок в умовах недосконалого інституційного середовища агропродовольчого розвитку потребує удосконалення державного регулювання. **Сфера застосування результатів дослідження.** Результати дослідження мають науково-практичний характер і можуть стати основою для подальших наукових досліджень щодо формування продовольчого попиту, активізації лідерського потенціалу сільських жінок в процесах місцевого самоврядування та перспектив вирішення цих проблем в контексті Цілей сталого розвитку.

Ключові слова: продовольчий попит, гендерний потенціал, харчові традиції, сільська жінка, харчування, споживчі витрати, аграрна політика

**FORMATION OF MODERN FOOD DEMAND IN UKRAINE:
FOOD TRADITIONS AND GENDER PECULIARITIES***Sabluk Halyna, Senior Researcher**National Science Center "Institute of Agricultural Economics" of NAAS
ORCID 0000-0002-7827-3944*<https://doi.org/10.31073/foodresources2020-14-29>

The purpose of the article is the scientific, methodological and practical basis for the formation of food demand. **The purpose of the article** is to justify, based on a retrospective analysis, the influence of national traditions and gender characteristics on the formation of consumer demand for food in modern conditions. **Research Methodology.** Using the abstract

logical method and the method of generalization, the main trends in the development of agro-food production are identified, the analysis of gender problems as an urgent issue of our time, which is one of the main in ensuring the development of society. **Results of the research.** Based on the study and generalization of the theoretical achievements of domestic scientists who studied the problems of forming consumer demand for food, the role of women as the main individual of the gender potential of agro-food production, which preserves and embodies national food traditions in the formation of modern consumer demand for food, is substantiated. The emphasis is placed on the fact that the development of agricultural policy should take into account gender equality, in particular the active involvement of women in the process of making managerial decisions, as well as providing access to established new priorities in the farm system, where they become the main actors. It is noted that overcoming gender inequality and expanding the empowerment of rural women in the context of an imperfect institutional environment for agro-food development requires improved state regulation. **Scope of research results.** The results of the study are of a scientific and practical nature and can become the basis for further scientific research on the formation of food demand, the activation of the leadership potential of rural women in the processes of local self-government and the prospects for solving these problems in the context of the Sustainable Development Goals.

Keywords: food demand, gender potential, food traditions, rural woman, nutrition, consumer spending, agricultural policy

Постановка проблеми. Об'єктивний підхід до здійснення аграрної політики зумовлюється основними тенденціями розвитку АПК, які протягом останніх десятиліть являються кризовими. Важливою і необхідною її метою є забезпечення продовольчої безпеки держави завдяки сприянню ринковому механізму. Його особливостями є те, що сільське господарство найбільше, ніж будь-яка інша галузь, залежить від кон'юнктури ринку, а продовольчий ринок, що безпосередньо пов'язаний з харчовою промисловістю, найбільше вразливий з соціальної точки зору, оскільки його розвиток залежить від рівня життя населення і його платоспроможності.

На сучасному етапі здійснення аграрної політики в Україні важливими завданнями є: недопущення спаду агропромислового виробництва; поступове досягнення рекомендованих норм споживання харчових продуктів на одну особу населення; визначення та реалізація основних напрямів реформування економічних, соціальних та правових відносин в аграрній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх років все більша увага приділяється харчовій промисловості як одній з найбільш динамічних, соціально розвинених галузей виробництва, спрямованого на якнайбільше задоволення потреб населення, і ця галузь не обходиться без внеску жіночої праці в забезпечення виконання тих задач, які ставляться перед галуззю. Окреслені питання висвітлювалися у працях вчених: Сичевського М. П., Солошенко О. М., Саблука П. Т., Кремешної Т. І., Якуби К. І. [1; 7–9] та інших.

Мета статті – на основі ретроспективного аналізу обґрунтувати вплив національних традицій та гендерних особливостей на формування споживчого продовольчого попиту в сучасних умовах.

Виклад основних результатів дослідження. Пріоритетним завданням аграрної політики є створення потужної харчової індустрії як структуро-реформуючої ланки національної економіки та забезпечення випуску конкурентноспроможних продовольчих товарів за рахунок нарощування виробництва зерна, цукру, олії, винограду, плодоовочевої та м'ясо-молочної продукції, збільшення експортного потенціалу агропромислового комплексу.

Проблема продовольчої безпеки не втрачає своєї актуальності, тому в Україні наголос ставиться на сільськогосподарське виробництво, в якому зайнято майже все населення, що проживає в сільській місцевості. Крім цього, в інших галузях агропромислового комплексу працює мережа великих і середніх підприємств з промислової переробки

сільськогосподарської продукції і виробництву харчових продуктів, яка доповнюється широкою мережею цехів і виробництв переробного характеру, розташованих безпосередньо у сільськогосподарських підприємствах. Створені також служби агросервісного обслуговування сільськогосподарського виробництва.

Саме харчова промисловість є тією ланкою виробництва продовольства, яка завершує його функціональну дію, і являється посиленням інтегратором ефективного, раціонального та збалансованого функціонування продовольчої системи для своєї держави. Тому виробництво продовольчих товарів було, є і буде основним у формуванні всього соціально-економічного комплексу, що визначає рівень життя суспільства. І саме тому стабільний та ефективний розвиток харчової промисловості є одним із невідкладних напрямів у вирішенні економічної політики країни.

Як і в будь-якій іншій галузі наявність професійно-кваліфікованого складу кадрів є важливою складовою виробництва. Висока кваліфікація працівників – саме той чинник, від якого першочергово залежить ефективність та конкурентоспроможність виробництва. В Україні переробкою сільськогосподарської продукції займається значна частка жінок, тим більше, коли мова йде про життя в сільській місцевості: в сільському побуті жіноча праця найбільш затребувана. Тому освоєння сучасних технологій, володіння сучасними екологічними знаннями поряд із практичними навичками та набутим досвідом минулих поколінь, мають особливу цінність в розвитку цієї галузі. Сучасна економіка вимагає використання професійної кваліфікації робочої сили і обов'язково появи нових фахівців, які формуються і будуть формуватися під впливом глобалізації економіки та модернізації процесів виробництва.

Сучасні підприємства з переробки сільськогосподарської сировини здатні ефективно функціонувати лише за наявності високопрофесійного кадрового потенціалу, постійного підвищення кваліфікації персоналу з урахуванням застосування інноваційних здобутків науково-технічного прогресу та прогресивних норм. В підвищенні кваліфікації мають бути зацікавлені самі працівники, а також спеціальні заклади професійної освіти.

Зазвичай жіноча половина людства, особливо сільські жінки, приділяючи увагу харчуванню, завжди переймали досвід минулих поколінь, брали за приклад те, що визначалося побутом та звичаями українського народу. На наш погляд, не слід залишати поза увагою питання існування та закріплення певних традицій у харчуванні українців.

Ще в часи язичництва повсякденній їжі надавали символічної функції, бо у давніх слов'ян будь-яка їжа присвячувалася богам. Найповніше своєрідний синтез, що склався після хрещення України-Русі, зокрема в харчуванні, виявився в селянському середовищі. В основу вивчення цього питання лягли літописи IX–XII ст., свідченням чого є матеріальні пам'ятки з минулих часів. Це стародавні горщики, пательні, різні примітивні млинки, залишки глиняного посуду тощо. Археологами було знайдено глиняні хлібини, які є свідченням того, що з давніх-давен саме печений хліб використовували у язичницьких обрядах. Цікаво, що форма хліба, запроваджена українським хлібопеченням, була круглою, що теж пов'язано з давнім віруванням слов'ян в обожнювану силу сонця. Незаперечливим є те, що хлібу віддавалося шанобливе ставлення, адже землеробство було основним заняттям наших пращурів і давало значну частину харчових продуктів.

Первинне значення слова «жито» – означало «їжа», а поняття «хліб» з'явилося пізніше і означало той продукт, з якого він вироблявся, тобто «борошно». Тому зрозуміло, що найпоширенішими культурами віддавна були зернові. Це жито, пшениця, овес, ячмінь, просо, а ще льон, мак, сочевиця, горох і конопля. З городини – капуста і ріпа, а з фруктів – яблука, груші, сливи, вишні тощо. Зернові спершу вживалися в їжу у вигляді каш, а вже пізніше як печені вироби. Перший спосіб приготування каш – варіння. Всі інші – тушкування, печення, смаження зайшли в побут пізніше. Що стосується хліба, то технологія його приготування не зазнала суттєвих змін, хоча деякі компоненти замінюються

змішуванням борошна різних його видів, що знайшло продовження в українських традиціях: весільний коровай, паска, обрядові тістечка тощо.

Нині аграрний сектор України, який включає сільське господарство, харчову та переробну промисловість, формує понад 20% валового внутрішнього продукту, цим самим забезпечуючи продовольчу безпеку країни. Сільськогосподарська діяльність охоплює майже всю територію України і в цій галузі зайнято 4 млн сільських жителів. Харчова промисловість об'єднує понад 40 різноманітних галузей виробництва. Провідні із них сконцентровані на тисячах підприємств різних форм власності. Найбільша питома вага відводиться хлібобулочним виробам, м'ясним і молочним продуктам, тютюновим виробам, напоям та ін.

Сільське господарство тісно переплетене з харчовою промисловістю, адже це значною мірою організація переробки сільськогосподарської сировини з особливостями спеціалізації виробництва харчових продуктів. Тому для підприємств харчової промисловості визначальну роль відіграє продукція сільського виробника. Питома вага харчової промисловості в структурі виробництва споживчих товарів становить 52,8%, у загальному обсязі промислової продукції – 16,3%, а продукції агропромислового комплексу – 33,5%. В той же час, кожна сім'я витрачає половину сімейного бюджету на харчові продукти.

В бізнесовій сфері серед підприємців зовсім небагато жінок, значно менше, ніж чоловіків. Їх доступ до фінансових і матеріальних ресурсів ускладнений внаслідок нерівних стартових умов. Найвірогідніший донор робочих місць для жінок – сфера малого бізнесу, але його розвиток гальмується законодавством, правовою та соціальною незахищеністю [1].

Спеціальний доповідач ООН Оліф'є Шуттер на конференції з проблем права на харчування зазначив, що особлива необхідність є в розвитку сільськогосподарської політики з урахуванням гендерних питань, підвищенні суттєвої гендерної рівності. Особливо це торкається проблем з освітою, прав власності, технологій та соціального забезпечення, щоб цим самим активніше залучати жінок до участі в процесі прийняття рішень, адже це відноситься і до ведення домашнього господарства. Жінки повинні мати доступ до встановлення нових пріоритетів в системі фермерського господарства, де вони стають головними діючими особами. У цьому напрямі Україна, за словами доповідача, має значний потенціал для розвитку сільського господарства в силу своїх природних умов, однак без належної уваги до сільської жінки не відбудуться необхідні зміни в суспільстві, адже чисельність сільського населення не повинна знижуватися [2].

З огляду на викладене, першочерговим завданням соціального захисту сільської жінки на селі є створення соціально-економічних та правових умов для розширення сфери використання їхньої праці. Тут має місце відповідна заробітна плата, підвищення розмірів різних соціальних виплат та пенсій, спрямованих на підвищення життєвого рівня і тим самим збереження селянського населення.

Жінка на селі працює в поєднанні ролі дрібного виробника продовольства зі своїми домашніми обов'язками. Це тяжкий тягар домашнього господарства, який безумовно впливає на продуктивність жінок, адже навіть виснажена домашніми сімейними турботами, вона знаходить в собі сили торгувати вирощеною продукцією.

Значна частка сільських жінок займається вирощуванням овочів, фруктів, зелені, а також виробництвом молокопродукції – різного виду сирів, бринзи, сметани. Вони обізнані зі всім процесом вирощування городини (помідори, перець, баклажани, огірки, кабачки, селера, цибуля, часник та інші), яку реалізують на ринках або через інші канали (торговельні пункти на дому). Дослідженнями відмічено, що 33% вирощеної продукції йде на отримання додаткового продукту, 8% – на комерційний продаж, 59% – для власного споживання.

Існує думка про низький рівень фінансової освіченості жінок-підприємців на селі, що впливає на кількість і якість сільськогосподарської продукції, яка вирощується в їхніх домогосподарствах, при тому, що саме такі господарства являються одними з основних виробників плодоовочевої продукції. Водночас ці малі господарства здатні виробляти

агротовари і складати відповідну конкуренцію великим фермерським господарствам. Тому для таких сільських трудівників потрібно обов'язково запроваджувати освітні програми, щоб виховувати потенційного виробника, а в українських супермаркетах бачити добротні урожаї з вітчизняної землі.

Українське суспільство за час свого історичного розвитку значно змінилося і саме жінки, які на початку розвитку людства були традиційними «хранителями домашнього вогнища», нині перетворюються у висококваліфікованих спеціалістів, приймають активну участь у соціально-економічних перетвореннях, при цьому не втрачаючи ролі жінки в особистому житті. Адже на сучасному етапі розвитку агропромислового виробництва до найголовніших його пріоритетів слід віднести:

а) формування вільного сільськогосподарського товаровиробника та забезпечення його соціального захисту;

б) створення сучасної соціальної інфраструктури в сільських регіонах, що дасть можливість зміцнити положення сільських жінок в системі суспільних відносин;

в) прискорення розвитку та модернізації переробної і харчової промисловості, де працюючих жінок чекатиме більше робочих місць;

г) формування високотехнологічних хлібопродуктового, олійного, бурякоцукрового, плодоовочевого, м'ясомолочного, рибопродуктового, консервного, виноробного підкомплексів;

д) створення надійного і потужного класу підприємців, професіональних і відповідальних за якість вирощеної продукції шляхом навчання сільських трудівниць [3].

Аналіз зайнятості жінок в різні періоди вітчизняної історії говорить про те, що промисловість (у т.ч. харчова) до XX століття не вважалася жіночою сферою зайнятості. Економічна потреба в жіночій праці до 1917 року складала 5% жінок в гірничо-металургійній промисловості, 2% – в обробці металів. За радянських часів кількість працюючих жінок у промисловості була вже високою (1989 р. – 48%), але з кожним наступним роком зменшувалась. При цьому заробітна плата жінок була набагато нижчою, ніж зарплата чоловіків. Ця проблема в українському суспільстві збереглася донині і є однією з багатьох проблем гендерної рівності, яка потребує оптимізації правових, економічних та соціальних ресурсів держави [8; 11].

В існуючій економічній ситуації в Україні попит на більшість груп харчових продуктів поступово знижується – для них характерний спадний попит. Це викликано зниженням рівня реальних доходів населення та перерозподілом витрат домогосподарств на користь зростаючої вартості комунальних платежів, енерго- та теплоносіїв. У цьому сенсі вартість продукції, одержаної з особистих селянських господарств, є вагомим складовою соціального захисту населення села, формування продовольчого попиту, зав'язаного на сімейному бюджеті. Саме сукупні ресурси таких господарств формують їхні загальні витрати, що є важливим мірилом рівня життя селян (табл. 1).

На ринку продовольчих товарів на попит впливають: розмір грошових доходів населення, рівень цін на харчові продукти, якість харчових продуктів, наявність харчових продуктів у торговельній мережі (обсяг та асортимент), безпека харчових продуктів, традиції харчування, чисельність населення, його структура (вік, стать, місце проживання, склад домогосподарств), національні особливості у споживанні продовольчих товарів тощо. Проте не завжди зростання рівня доходів викликає покращення структури харчування, що може бути викликано випередженням темпів зростання споживчих цін над темпами росту реальних доходів населення, а також різними темпами зміни цін на різні групи продовольчих товарів [10]. В процесі формування попиту на харчові продукти важлива роль відводиться державному управлінню, яке може бути реалізоване в кількох напрямках: забезпечення доходів населення, достатніх для підтримки рівня харчування, визначеного раціональними нормами споживання; захист споживачів від неякісних харчових продуктів; регулювання ціноутворення; цільові (адресні) дотації на харчування тощо.

**Структура сукупних витрат сільських домогосподарств
в Україні за 2016-2018 роки**

в середньому за місяць в розрахунок на одне домогосподарство, %

Показники	Рік			
	2004	2016	2017	2018
Споживчі сукупні витрати	90,8	91,5	90,4	90,0
в т.ч.				
– продовольчі товари	66,0	55,7	53,4	53,6
– непродовольчі товари	18,9	26,7	27,6	26,7
– послуги	5,9	9,1	9,3	9,7
Неспоживчі сукупні витрати	9,2	8,5	9,6	10,0
<i>Загальні витрати</i>	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: Витрати і ресурси домогосподарств України.

Стат. збірник. за 2004, 2016, 2018 роки. Державна служба статистики.

Висновки.

На продовольчий попит, з точки зору забезпечення харчуванням на достатньому рівні, найбільший вплив здійснює соціальна складова зовнішнього середовища, що являє собою комплекс соціальних явищ і процесів. Вона характеризується чисельністю і структурним складом населення, рівнем освіти, стилем життя, звичками, традиціями, трудовою етикою, гендерними особливостями. Соціальна сфера впливає на ринок робочої сили, переваги при виборі товарів-конкурентів, попит на товари, витрати з обслуговування тощо. Соціально-економічні чинники впливають на вибір цілей, засобів їх досягнення, особливості роботи підприємств. Достатній життєвий рівень сучасної української селянки потребує посилення державницького підходу до розвитку сільського господарства. І хоча сільські жінки мають різні можливості щодо самореалізації, їх об'єднує прагнення до кращого життя, а покращуючи його, вони роблять істотний внесок у розвиток харчової промисловості та промисловості країни загалом. В умовах ринку задоволення продовольчих потреб населення відповідно до його платоспроможності має стати однією з основних задач, однак купівельна спроможність населення на рівні достатності харчування повинна стати об'єктом державної політики.

Бібліографія

1. Крешна Т. Статус жінки в суспільстві як дзеркало його цивілізованості. Політичний менеджмент. № 3, 2004. С. 70-76.
2. Олів'є де Шуттер. Зміцнення прав жінок і стремління до справжньої рівності жінок і чоловіків є необхідною складовою боротьби з голодом і недоїданням. http://www.wicc.net.ua/media/rozshyrennia_prav_ta_mozhlyvostej_silskyh_zhinok.pdf.
3. Пирожок О. Чому освіта в селах може прокачати український агробізнес? <https://www.epravda.com.ua/columns/2018/08/2/639253>.
4. Портрет сільської жінки (спецпроект UHBDP до Міжнародного дня сільських жінок). <http://agroportal.ua/images/doc/4/b/4bf0111--zherelo-foto--uhbdp.png>.
5. Саблук П. Особливості аграрної реформи. К.: ЗАТ «Нічлава», 1997. 304 с.
6. Саблук П. Розвиток земельних відносин в Україні. К.: ННЦ ІАЕ, 2006. 396 с.
7. Сичевський М. Харчова промисловість як основа продовольчої безпеки та розвитку держави. К.: Аграрна наука, 2019. 388 с.
8. Солошенко О., Романова С. Особливості трудової зайнятості жінки в сучасній Україні: гендерний аспект. Матеріали X Ювілейної Міжнародної наук.-практ. конф.

«Європейський вектор модернізації економіки: креативність, прозорість та сталий розвиток» 18-19 квітня 2018 р. Харків, 2018.

9. Якуба К. Життєвий і трудовий потенціал сільського населення України. Теорія, методологія. Практика. К.: ННЦ ІАЕ, 2007. 362 с.

10. Мостенська Т. Фізична достатність та економічна доступність харчових продуктів як чинник забезпечення продовольчої безпеки. Принципи збалансування продовольчої безпеки: моногр. Київ : Кондор-Видавництво. 2014. С. 259-288.,

11. Куцмус Н. Гендерні імперативи розвитку сільської економіки в умовах глобалізації: монографія. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 291 с.

References

1. Kremeshna T. (2004). Status zhinky v suspil'stvi yak dzerkalo yoho tsyvilizovanosti [The status of women in society as a mirror of his civilization.]. Politychnyy menedzhment [Political management]. № 3. P. 70-76. [in Ukraine].

2. Olivye de Shutter. Zmitsnennya prav zhinok i stremlinnya do spravzhn'oyi rivnosti zhinok i cholovikiv ye neobkhidnoyu skladovoyu borot'by z holodom i nedoyidannyam [Strengthening women's rights and striving for genuine equality between women and men is a necessary component of the fight against hunger and malnutrition]. http://www.wicc.net.ua/media/rozshyrennia_prav_ta_mozhlyvostej_silskyh_zhinok.pdf [in Ukraine].

3. Pyrizhok O. Chomu osvita v selakh mozhe prokachaty ukrayins'kyy ahrobiznes? [Why rural education can pump Ukrainian agribusiness?]. <https://www.epravda.com.ua/columns/2018/08/2/639253/> [in Ukraine].

4. Portret sil's'koyi zhinky (spetsproyekt UHBDP do Mizhnarodnoho dnya sil's'kykh zhinok) [Portrait of a rural woman (UHBDP special project for International Day of Rural Women)]. <http://agroportal.ua/images/doc/4/b/4bf0111--zherelo-foto--uhbdp.png> [in Ukraine].

5. Sabluk P. (1997). Osoblyvosti ahrarnoyi reform [Features of agrarian reform]. Kyiv: ZAT «Nichlava». 304 p. [in Ukraine].

6. Sabluk P. (2006). Rozvytok zemel'nykh vidnosyn v Ukrayini [Development of land relations in Ukraine]. Kyiv: NSC IAE. 396 p. [in Ukraine].

7. Sychevskyi M. (2019). Kharchova promyslovist' yak osnova prodovol'choyi bezpeky ta rozvytku derzhavy [Food industry as a basis for food security and state development]. Kyiv: Agrarian Science. 388 p. [in Ukraine].

8. Soloshenko O., Romanova S. (2018). Osoblyvosti trudovoyi zaynyatosti zhinky v suchasniy Ukrayini: hendernyy aspekt [Features of female employment in modern Ukraine: gender aspect]. Materialy X Yuvileynoyi Mizhnarodnoyi nauk.-prakt. konf. «Yevropeys'kyy vektor modernizatsiyi ekonomiky: kreatyvnist', prozorist' ta stalyy rozvytok» [Materials X Anniversary International Scientific Conference "European vector of economic modernization: creativity, transparency and sustainable development]. Kharkiv. 2018. April 18-19. [in Ukraine].

9. Yakuba K. (2007). Zhyttyevyy i trudovyy potentsial sil's'koho naselennya Ukrayiny. Teoriya, metodolohiya. Praktyka [Life and work potential of rural population of Ukraine. Theory, methodology. Practice]. Kyiv: NSC IAE. 362 p. [in Ukraine].

10. Mostens'ka T. (2014). Fizychna dostatnist' ta ekonomichna dostupnist' kharchovykh produktiv yak chynnyk zabezpechennya prodovol'choyi bezpeky. Pryntsypy zbalansuvannya prodovol'choyi bezpeky: monohr [Physical sufficiency and affordability of food as a factor in food security. Principles of balancing food security: monograph]. Kyiv: Condor Publishing House. 2014. С. 259-288.

11. Kutsmus N. Henderni imperatyvy rozvytku sil's'koyi ekonomiky v umovakh hlobalizatsiyi: monohrafiya [Kutsmus NM Gender imperatives of rural economy development in the conditions of globalization: monograph]. Kyiv: Center for Educational Literature, 2018. 291 p.